

AFYON BELEDİYESİ YAYINLARI : 9

V. AFYONKARAHİSAR ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

Yayına Hazırlayan
Mehmet SARLIK

13-14 NİSAN 2000
AFYONKARAHİSAR

TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE XVI. ASIRDA KARAHİSAR-I SÂHİB KAZASI

Latif DAŞDEMİR^(*)

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde "Vilâyet tahrîrleri" yeni fethedilen yerlerin yada sayımı yapılmak istenen sancakların arazi varlıklarının ve vergi kaynaklarının teferruatlı olarak kaydedildiği tarihi vesikalardır. Bu bakımdan tahrîr defterleri Osmanlı Devleti'nin idarî, iktisadî ve sosyal yapısının esaslarını günümüze ulaştıran en önemli kaynak eserlerin başında gelir. Bilindiği gibi sayım defterleri, mirî arazinin "has", "zeamet" ve "timar" şeklinde teşkilâtlanmış "dirlik" dağılımlarını kontrol etmek ve özellikle ziraî faaliyetlerinden doğan vergi gelirlerini belirlemek amacıyla hazırlanmıştır. Bu defterlerin nasıl tutulduğu ve muhtevası üzerine yapılan incelemelerde yeterli bilgiler⁽¹⁾ olduğu için ayrıntıya girilmeyip, sadece muhtevalarına göre *mufassal*, *icmal* gibi adlar ile anıldığını belirtmekle yetineceğiz.

Osmanlı Devleti'nde tahrîrlerin ne zaman başladığı, hangi aralıklarla yapıldığı henüz tam olarak aydınlığa kavuşturulmuş değildir. Fatih döneminde yapılan (1451-1481) Sultanöyüğü tahrîrinde, ilk Osmanlı padişahlarının verdikleri nişanlardan, beratlardan söz edilmesi, bu işlemin başlangıçtan beri yapıldığını göstermektedir⁽²⁾. Tahrîrlerin yoğun bir şekilde yapılması XVI. asra tesadüf etmekte olduğu kabul görse de bugün arşivlerimizde bulunan en eski tahrîr defteri H. 835 (1431-1432) tarihini taşımaktadır⁽³⁾. Ancak XV. asırda düzenlenen ve bugün elimizde bulunan defterler-

(*) Okutman, Afyon Kocatepe Üniversitesi Atatürk ilkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü.

(1) Tahrîr defterleri üzerinde yapılan çalışmalar için bkz. Ö.Lütfi BARKAN, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrîrleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/1, İstanbul 1940, s. 20-59; II/2, İstanbul 1941, s. 214-247.

(2) i. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1948, s. 101-102.

(3) Halil İnalcık, *Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1987, s. XI.

deki, “*Atik defter*”, “*Köhne defter*” gibi kayıtlar tahrîr işleminin eskiliğini ve sıklığını göstermesi bakımından önemlidir.

Herhangi bir yerin tahrîr işleminin yapılması, padişahın değişmesi, tabî afetler (sel baskını, deprem, kuraklık, vs.) ile defter dışı kalmış gelirleri “*haric-ez-defter*” - defterlere sokmak⁽⁴⁾ ya da “*otuz yılda bir tahrîr yapılır*”⁽⁵⁾ kanunu gereği idi. Böylece her sancaktaki özel durumların veya değişmelerin yeni bir tahrîre yol açtığı anlaşılmaktadır. Ayrıca “*feth-i memleket vakî oldukça arazi tahrîr ettirilip*” diye M.Nuri Paşa⁽⁶⁾, imparatorlukta yüz yılda bir genel sayım yapıldığını ve II. Selim’den (1566-1574) sonra bir daha tahrîrlerin “*icra olunmadığı*”nı yazmakta ise de Ömer Lütfi Barkan, III.Murat devrinde tahrîr yapıldığına dair vesikalar neşretmiştir. Bugün elimizde bu devre ait bir çok tahrîr defteri bulunmaktadır. Ancak Osmanlı Devleti’nin XVI. asırda geliştirdikleri vilâyet tahrîrleri, mirî arazi sisteminin bozulması sebebiyle III. Murad’ın saltanatının ilk çeyreğinden sonra terkedilmiştir⁽⁷⁾. Ancak umumi sayımlar dışında kalan Tahrîrler XVIII. asırda dahi devam etmiştir. Son tahrir ise 1831 yılında Yençeri Ocağı’nın kaldırılmasından beş sene sonra II. Mahmut tarafından yaptırılmıştır.

Tahrîr işlemi, padişahın emri ile bir liva veya vilâyetin yazımına tayin edilen amirler, iyi yetişmiş, kanun bilir, alim kimselerin arasından seçilmekteydi. İlyazıcı veya tahrîr emini adı verilen bu görevlilere, tahrîr katipleri ve tahrîrin yapıldığı livanın kadısı da refakat etmekteydi. Tahrîr emini, katibi ile mahallin kadısından müteşekkil tahrîr heyeti, o köyün veya nahiyenin vergiye tabî olanlarını bizzat görüp, soruşturarak tahrîrleri yapmakta idi. uygun yaşta (*kâr u kisbe kadir*) olan her mükellefin isimleri baba adları ile birlikte kaydedilip, çift, bennak ve mücerredlik durumları belirtilirdi. Ayrıca, ismi yazılan şahıslardan toprağı olanların, çift, nim çift veya dönüm miktarı yerinin de isimleri altına yazılarak kaydettirilmekteydi⁽⁸⁾.

Nüfus kaydını müteakip vergiye tabi her ne var ise isimleri ve vergi tutarları da gösterilerek defterdeki hasıl kısmına ayrıca kaydedilmekteydi. Bu suretle köyler, içinde oturan erkek nüfusun adı, topraklı ve topraksız, evli, bekar, zanaat sahibi, sakat dul, pek ihtiyar, imam müezzin, papaz, ehl-i hiref olanların tesbiti; köyün her cins mahsülden ne kadar yetiştirdiği,

(4) Hüseyin Özdeğer, XVI. Asırda Âyıntab Livası, İstanbul 1988, s. 13.

(5) Lütfi Paşa, *Asafname*, Ankara 1982, s. 27.

(6) Mustafa Nuri paşa, *Netayicü'l-vukûat*, I, Ankara 1987, s. 130.

(7) Ö. Lütfi Barkan, *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 809.

(8) Özdeğer, a.g.e. s. 14.

meyve ağaçları, arı kovanlı dahil olmak üzere kaydolunması ve yıllık vergi hasılatının akçe cinsinden tesbiti, nihayet mera yaylak, akarsu, orman vesairenin mülkiyetinin de tesbiti mümkün olmaktadır⁽⁹⁾.

Tahrîrin nihayete ermesinden sonra, üç şekilde defter düzenlenirdi. Tahrîr sonrası "ilyazıcı" bir defter tanzim ederek nişancıya sunardı. Nişancının sadrazamın müsaadesini alarak gerekli düzenlemeleri yaptığı bu deftere "mufassal" denilirdi. Ayrıca yalnız idarî teşkilata göre vilâyet, kaza, nahiye, köy isimlerini ve hasıl miktarlarını ihtiva eden defterele ise "icmal" adı verilirdi. bundan başka iki tahrîr arasındaki değişiklikleri ihtiva eden "ruznamçe" ve "derdest" adını taşıyan defterler de hazırlanırdı. İki nüsha olan mufassal defterlerden bir tanesi merkezde kalır ömürü tuğralanıp ait olduğu vilâyete gönderilirdi. Mufassal defterlerin başında genellikle, o vilâyetin kanunnamesi bulunuyordu. Tahrîrin tekrarı durumunda "cedîd" adlı yeni defterler hazırlanırdı. O zaman eskilerine "atik" denirdi. Tahrîrin ikinci tekrarında ise cedîdler "atik" atıklar ise "köhne" adını alırdı.

Tahrîr Defteri, imparatorluğun her köşesindeki insan ve gelir kaynaklarını sayılarla açıklayan istatistik üründen hazırlanmış kütüklerdir. Daha çok pratik bir amaçla düzenlenmiş bulunan bu defterin günümüzdeki ilmi araştırmalar için önemli bir kaynak olduğu anlaşılmıştır. Bugün tarihçiler, coğrafyacılar, iktisatçılar, sosyologlar ve benzeri bir çok ilim adamları bu defterlerden yararlanma yoluna gitmişler ve gitmektedirler. Nitekim bu defterdeki köy, mera'a, derbend, nahiye, ve şehir olarak yazılmış yer adlarının incelenmesi, gerek toponomi araştırmaları açısından gerekse yerleşim coğrafyası bakımından büyük bir değer taşımaktadır.

Tahrîr Defterleri, Osmanlı dönemindeki kırsal kesimin sosyo-ekonomik durumunun incelenmesinde temel kaynaklardır. Ayrıca bu defterlerin, nüfusun hesaplanmasına ve Osmanlı Devleti içerisindeki dağılımının anlaşılmasına yarayan istatistikler olduğu üzerinde çok durulmuştur.

Bu genel bilgilerden sonra, asıl konumuz olan Karahisâr-ı Sâhib Kâzası ile ilgili olarak Tahrîr Defterleri'nin tanıtımına geçebiliriz.

1- Karahisâr-ı Sâhib'de Osmanlı Dönemi İlk Nüfus ve Arazi Tahrîri:

Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'nda ilk arazi tahrîrinin ne zaman yapıldığını kesin olarak belirtmek güçtür. Ancak bu bölgenin Osmanlı yönetimine girmesinden sonra bu yolla birtakım işlemlere girişildiğini ifade etmek mümkündür.

(9) Mithat Sertoğlu, *Muhteva Bakımından Başvekalet Arşivi*, Ankara 1955 s. 41.

Sancağa ait günümüze ulaşan en eski tarihli tahrîr defteri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki H. 935 (M. 1528) tarihli mufassal defterdir. Defterde geçen “*merhûm Sultan Mahmed Han tâbe serrâhu*” ve “*merhûm Sultan Bâyezid*” ibâreli Şeyh Abdürrahim'e verilen avarızdan muafiyet beratı⁽¹⁰⁾ daha önce bu bölgede tahrîr işlemlerinin yapıldığını göstermektedir. Ayrıca Kızılcaviran Köyü ile ilgili kayıta⁽¹¹⁾ “*defter-i kihne*” ve “*Sultan Bayezid*” ibareli ile Alanı Köyü derbende ahalisi⁽¹²⁾ ve Mîr-i mhirân Sinan Paşa Emlâkı⁽¹³⁾ ile ilgili kayıtlar Fatih ve II. Bayezid dönemlerinde tahrîr işlemlerinin yapıldığını göstermektedir. Ancak arşivlerimizde tesbit olunan H. 935 (M. 1528) tarihli defter (BOA TD. 147) en eski tarihli olanıdır.

2. XVI. Asır Karahisâr-ı Sâhib Kazâsı'na Ait Tahrir Defterleri:

a. TD. 147 [H. 935 (M.1528) Tarihli Tahrîr Defteri

Hicrî 935 tarihli tahrîr defteri Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'na ait elimizde tamamı bulunan ilk mufassal defterdir. Burada merkez kazasını incelediğimiz Karahisâr-ı Sahib Sancağı Mufassal Tahrir Defteri, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Tahrîr Defterleri Fihristi 147 no'da kayıtlıdır.

Defterin tanzim tarihi Mart 1528 (Cemâzi'el-ahîr 935)'dir⁽¹⁴⁾. Defter, tamamı 492 sayfa olarak sonradan sayfalandırılmış olup bu gibi defterlerde her birimin tahririnden sonra bırakılması adet olan boş sayfalar da vardır.

147 No'lu Karahisâr-ı Sâhib Sancağı Defteri'nde sırasıyla, Karahisâr ma'a Kırhisar (4-119), Ulu-Sincanlu (120-146), Kiçi Sincanlu (148-151), Sandıklı (152-233), Çola (234-263), Şuhud (264-355), Bolvadin (356-400), Barçunlu (402-466) ve Oynaş (467-474) kazaları ile merdân-ı Karahisâr-ı Sâhib (476-489) ve Cemâat-i Doğancıyan (490-492) yer almaktadır.

Burada ilk kazayı incelediğimiz defterde sancağın kanunnamesi mevcut değildir. Ancak idarî birimlerin başlangıç varağı, dıştan görülecek şekilde tertip edilmiştir.

Elimizdeki bu ilk defter mufassal olup, her kaza sonunda yekûnlar verilmiştir. Kaza içinde yekûn bağlanan birimler nahiyelere göre, haslar, ze-

(10) TD: 147, s. 24.

(11) TD: 147, s. 73.

(12) TD: 147, s. 89.

(13) TD: 147, s. 123.

(14) TD: 147, s. 2.

amet ve timarlar, şeklinde düzenlenmiştir. Çeşitli idarî birimlere ait köyler timar birimi altında toplanmıştır.

b. TD. 438 [H. 937 (M. 1530) Tarihli Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri]

Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi Tahrîr Defterleri Fihristi'nde 438 numarada kayıtlıdır. Bu defter Anadolu Eyaletine ait sancakların nüfus ve hasılatları ile dirlik ve evkafını gösterir defterin birinci cildini oluşturan genel eyalet icmalidir. Bu defterde yer alan bilgilerin tamamı 1528 tarihli (TD 147) mufassal defterden özetlenerek alınmıştır.

1530 tarihli icmal defterin 136-141 sayfaları arasında “Evkaf-ı der Li-vâ-i Karahisâr-ı Sâhib” başlığı altında mevcut vakıflar ve emlâk kalemleri nahiyelere göre yazılmıştır. 155-211 sayfaları arasında ise Karahisâr-ı Sahib Sancağının nüfus, hasılat ve dirlikleri idarî taksimata göre yazılmış olup, livanın tamamına ait özetler hazırlanmıştır. Bu sebeple bu çalışmada asıl olan TD 147'yi esas aldık.

c. TD 154 [H. 980 (M 1572) Tarihli Tahrîr Defteri]

Afyonkarahisâr'ın XVI. asırdaki durumu ile ilgili bilgi veren diğer bir mufassal defter ise Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi 154 numarada kayıtlı H. 980 (M. 1572) tarihli Tahrîr Defteri'dir. Defter II. Selim zamanda (1566-1574) düzenlenmiştir⁽¹⁵⁾.

1572 tarihli mufassal defterde de 1528 tarihli mufassal defterde olduğu gibi Tahrîr Defterlerinin başında genellikle yer alan kanunname yoktur. Bu defterde 1528 tarihli defterden farklı olarak vergi birimleri alfabetik sıra ile verilmiş olmasıdır. Bunun sebebi ise defterin daha sonra temize çekilmiş olmasına bağlanmaktadır⁽¹⁶⁾. 1528 tarihli defterde hububat ve bakliyat kalemleri çeşit bakımından zengin iken, 1572 tarihli defterde genellikle ayrıntıya girilmemiş ve “*mahlût*” adı altında bazı vergi kalemleri belirtilmiştir.

(15) Defterin girişinden anlaşıldığına göre defter tahrîr işlemi bittikten sonra temize çekilmiştir. Bu husus döneme ait mühimme kayıtlarından da anlaşılmaktadır. II. Selim'in tahta çıkmasından hemen sonra sayım işlemi yapılmış (27 Şevval 977) ise de mufassal defterde bu tarih Şaban 980 olarak zikredilmektedir. Bu üç yıllık fark için bkz. ; BOA *Mühimme* C. 7, s. 225 ve C. 14, s. 277, 254 ve 612.

(16) Üçler Bulduk, *XVI. Asırda Karahisâr-ı Sahib Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Basılmış Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 9.

Bir sayfanın eksik olduğu anlaşılan defter 315 varak olarak günümüze ulaşmıştır. Defterde sırayla, Şehr-âbâd (11b-37a), Kayırhisâr (37b-61a), Kırhisâr (61b-72a), Ulu-Sincanlu (72b-88a), Kiçi-Sincanlu (88b-90b), Bolvadin (93b-122a) Brçınlu (123b-16a), Oynaş (169a-176a), Şuhud (177a-24a), Sandıklı (240b-295a), Çola (295b-314a) kazaları ile Cemaat-i Dogancıyan (314b-315b) kaydedilmiştir.

d. TD 575 [H. 983 (M 1575) Tarihli Vakıf Tahrîr Defteri]

Afyonkarahisâr'ın XVI. asırdaki ticaret mahallerini, bu asra ait vakıfların derli toplu bir araya getirilerek kaydedildiği vakıf defterinden öğrenmemiz mümkün. Bugün Tapu kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadîme Arşivi 575 numarada kayıtlı bulunan defter; II. Selim zamanında başlayan, H. 983 (M. 1575) tarihinde tamamlanan tahrîr esnasında tutulan bir *Mufassal Evkaf Tahrîr Defteri'* dir⁽¹⁷⁾. Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'nın muhtelif tahrîrleri yapılmış olmasına rağmen, günümüze ulaşan bir adet vakıf tahrîr defteri mevcuttur. Eksik sayfası olmayan ve 106 varaktan müteşekkil defterde, Şehrâbâd (2b-4a), Bolvadin (76b-83a) ve Barçınlu (84b-106a), nahiyelerindeki vakıflara ait kayıtlar bulunmaktadır. Vakıflar hakkında bilgi verilirken; vakfın isminin ardından vakfa ait vakfiyenin kısa bir özeti verilmektedir. Bu özette; vakfın nerede bulunduğu, kimin tarafından, ne zaman ve ne için ihdas edildiği, kimlerin tasarruf ettiği gibi vakfın geçmişine ait bilgiler verilmektedir. Daha sonra vakfın gelir kaynakları ile elde edilen gelirlerin sarf edileceği yerler teker teker kaydedilmektedir. Şehirlerdeki birçok dükkan, han ve bedestenin vakıflara ait olması sebebiyle, vakıf malvarlıklarının incelenmesiyle şehirlerin ticaret hayatı ortaya konulabilmektedir. Vakıf mülkü olan dükkanlara ait kayıtların, kapsamının sınırlı olmasına karşılık Anadolu kentlerinin ticari vaziyetini oldukça güvenilir biçimde yansıttıkları da söylenebilir⁽¹⁸⁾.

(17) Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadîme Arşivi Daire Başkanlığı, Tahrir Defteri-575.

(18) Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 1994, s. 41.

KARAHİSÂR-I SÂHİB KAZASI:

A. XVI. ASRA KADAR KARAHİSÂR-I SÂHİB'İN KISA TARİHÇESİ

Anadolu Vilâyetinin, Osmanlılar döneminde, bir sancağı olan bugünkü Afyonkarahisâr ili “Karahisâr-ı Sâhib” diye anılıyordu. II. Bayezid döneminde sancağın ismi “Karahisâr” şeklinde yazılmış olmasına rağmen Kânunî dönemi tahrîrlerinde genellikle “Karahisâr-ı Sâhib” şeklinde kaydedilmiştir. Karahisâr, Anadolu’da çokça rastlanan coğrafi terimlerden birisidir. Genellikle ulaşılması güç yüksek yerleşim merkezlerine bu ad verilir. “Kara” sıfatının da buraların yalçın kayalarından alındığı söylenebilir. İslâm Ansiklopedisinde, Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde yer alan 12 Karahisâr zikredilmektedir⁽¹⁹⁾. Stratejik fonksiyonları olan Karahisârlar, Osmanlı egemenliğinden sonra önemlerini yitirmiş, çoğu harap olmuştur. Bugün adları da çevre yerleşim merkezleri olarak anılmaktadır. Yabancı kaynaklar; bir ara “Karahisâr-ı Devle” de denen bu kenti, XVI. asırdan sonra diğer Karahisârlardan ayırmak için, yörede yetiştirilen haşhaş nedeniyle Afyon (Afiun ve Aphiom) diye adlandırmışlardır⁽²⁰⁾. Sonraları bu da Afyonkarahisâr’a dönüşmüştür.

Afyonkarahisâr’ın Türkler tarafından fethine kadar bölgede hüküm süren medeniyetler sırasıyla Hititler, Friğler, Lidyalılar, Perstekler, Makedonyalılar, Sefkoslar, Bergamalılar, Romalılar ve Bizanslılar olmuşlardır⁽²¹⁾.

Afyonkarahisâr yöresinde Türk iskan yerlerinin ortaya çıkması, Malazgirt Zaferi’nden sonra Anadolu’da Türk fetihlerinin devam etmesi üzerine Emir Sanduk, emrindeki Türk kuvvetlerinin 1077 yılında Dazkırı dışında kalan ve Akdağ’a kadar olan bölgeyi fethetmeleriyle başlamıştır. Ancak Afyonkarahisâr ve çevresi, Türk-Bizans sınırına yakın olduğu için sık sık Bizans saldırılarına uğramış, nihayét 1176 Miryokefalon Zaferi ile kesin olarak Türk hakimiyetinin sağlanması ile birlikte bölgede huzur ve güven ortamı oluşmaya başlamıştır.

Anadolu Selçuklu Devleti’nin gücünün zayıflamaya başladığı XIII. asrın ikinci yarısında, Selçuklu veziri Muîneddin Pervane’nin boşalan makamlara yeni atamalar yaptığı bilinmektedir. Bu atamalar döneminde San-

(19) Besim Darkot, “Karahisâr”, *İslâm Ansiklopedisi*, VI. s. 277.

(20) Charl Texier, *Küçük Asya*, Trc. Ali Said, İstanbul 1339, s. 379.

(21) Afyonkarahisâr’ın Türk hakimiyeti öncesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, I, İzmir 1971, s. 28-234.

dıklı, Kütühya, Akşehir ve Beyşehir havalisinin valiliği Sahib Ata'nın oğullarına verilmiştir⁽²²⁾. Böylece Afyonkarahisâr Sahib Ata Oğulları'nın hakimiyetine girmiştir. Bundan sonra sık sık Germiyanogulları ve İlhanlı valileri ile savaşmalarına rağmen Sahib Ata Oğulları, hakimiyetlerini korumayı başarmışlardır. Ancak gittikçe de güçlerini yitirmeye başlamışlardır. Sahib Ata Oğulları Beyliği 1341'de son hükümdarı olan Ahmet Bey'in ölümüyle sona ermiştir. Beyliğin hakim olduğu topraklar ise Ahmet Bey'in ölümüyle sona ermiştir. Beyliğin hakim olduğu topraklar ise Ahmet Bey'in kaynatası olan Germiyanoglu Yakup Bey'in eline geçmesiyle birlikte Afyonkarahisâr'da Germiyanogulları hakimiyeti dönemi başlamıştır⁽²³⁾.

XIV. asır sonlarına kadar Germiyanogulları hakimiyetinin hüküm sürdüğü Afyonkarahisâr, Yıldırım Bayezid zamanında (1390) Osmanlı hakimiyetine geçmiştir⁽²⁴⁾. Ankara Savaşı'nın sonrası Anadolu'daki kargaşadan istifade eden Germiyanogulları tekrar eski topraklarına sahip olmuşlarsa da, son Germiyan hükümdarı Yakup Bey'in 1429'da ölümü üzerine vasiyeti gereği Osmanlı hakimiyeti yeniden başlamıştır⁽²⁵⁾.

Anadolu'ya hakim olma mücadelesi veren Karamanogulları Beyliği XV. asır ortalarına doğru Osmanlılar'ın, Rumeli'de Haçlılarla uğraştığı bir sırada durumu fırsat bilerek, Ankara, Kütahya, Karahisâr-ı Sâhib, Hamid taraflarına kadar akınlarda bulunmuş ve bu bölgeleri yakıp yıkmışlardır⁽²⁶⁾. Karamanogulları ile Osmanlılar arasındaki bu gibi mücadelelerden oldukça etkilenen Afyonkarahisâr ve yöresi, Fatih Sultan Mehmed'in Karamanogulları Beyliği'ni ortadan kaldırmasıyla birlikte bir daha ayrılmamak üzere osmanlı hakimiyetine girmiştir.

(22) Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s. 525.

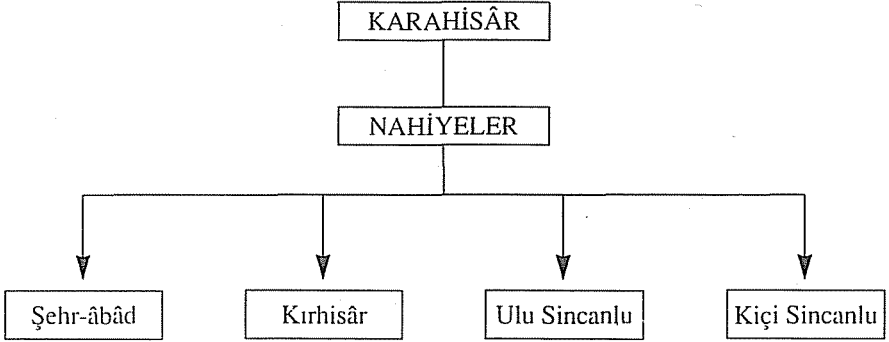
(23) İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988, S.150-152.

(24) Mehmet Neşri, *Kitab-ı Cihan-nümâ, Neşri Tarihi, I.* (Haz. F. Reşit Unat-M. Altay Köymen), Ankara 1787, s. 315.

(25) *Aşık Paşaoğlu Tarihi*, (Haz. Atsız), İstanbul 1992, s. 96; Neşri Tarihi, II, s. 605-607.

(26) *A.g.e.*, s. 108; *Neşri Tarihi*, II, s. 637-645; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-tevarih*, II, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Eskişehir 1992, s. 05-206.

B. KAZÂNIN İDARÎ YAPISI

Selçuklular zamanında bir uç şehri olarak karşımıza çıkan Afyonkarahisâr; Osmanlı idaresine girdikten sonra Karahisâr-ı Sâhib adıyla Anadolu Beylerbeyliği sancakları arasında yer almıştır⁽²⁷⁾ ve XIX. asırda yeni bir idarî teşkilatlanmaya gidinceye kadar Anadolu Eyâleti'nin bir sancağı olarak kalmıştır. Karahisâr-ı Sâhib Sancağı II. Bayezid zamanında (1481-1512); Karahisâr, Bolvadîn, Sandıklı, Şuhud, Barçınlu Çola ve Oynaş olmak üzere yedi kazadan oluşmaktaydı⁽²⁸⁾. Bu kazalardan başka ayrıca Karahisâr'a bağlı Şehr-ovası, Kırhisâr ve Sincanlu; Bolvadîn'e bağlı Çay ve Sandıklı Kazası'na bağlı Elçi nahiyeleri vardır. 1530'lara geldiğimizde daha önce kaza olan Çola ve Oynaş nahiye olmuş; Çola Sandıklı, Oynaş ise Barçınlu Kazası'na bağlanmıştır. Karahisâr Kazası'na bağlı olan Sincanlu Nahiyesi de Ulu-Sincanlu ve Kiçi-Sincanlu olarak iki nahiyeye bölünmüştür. Elçi Nahiyesi ise kaldırılarak buraya bağlı olan yerleşim birimleri doğrudan Sandıklı kazası'na bağlanmıştır⁽²⁹⁾. Bu teşkilatlanma XVI. asır boyunca devam etmiştir⁽³⁰⁾.

1528 tarihli tahrîre göre sancağa bağlı beş kazâ vardır. Bunlardan ilki sancağın merkezi olan Karahisâr Kazası'dır. Kaza merkezi, kazaya ve sancağa adını veren Karahisâr şehridir. 1528 tarihli mufassal defter ile 438 numaralı icmal defterlerde Karahisâr şehrine ait 34 mahalle kaydedilmiş-

(27) Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Üçler Bulduk, *a.g.t.* s. 21,22,53; Ferrudu Emecen-ilhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Teveçih Defteri I", *Belgeler*, XIX/23, (1999), s. 66-67; BA, MAD. 230:BA, TD. 147; TK.KKA, TD. 154; TK,KKA, TD, 575.

(28) BA, MAD 230.

(29) BA, TD 438, s. 155-211, 136-141.

(30) Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Karazeybek, "Osmanlı Taşra Teşkilâtında Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'nın İdarî Yapısı", *A.K.Ü., Sosyal Bilimler Dergisi*, II/1, Afyon, Nisan 2000, ss.100-115.

tir. Karahisâr Kazâsı, sancağın en büyük kazası olup bu kazaya bağlı dört nahiye mevcuttur. Karahisâr ve çevresindeki köyleri içine alan nahiye Şehr-âbâd'dır. Bu nâhiye aynı zamanda yalnızca “Şehr Nâhiyesi”⁽³¹⁾ veya hut “Şehr-ovası Nâhiyesi”⁽³²⁾, olarak da adlandırılmaktadır⁽³³⁾, Şehr-âbâd Nâhiyesi'nde 81 köy, 19 mezra'a, 10 çiftlik, 28 çayır, yaylak ve zemin vardır. Karahisâr Kazası'na bağlı ikinci nahiye Kırhisar'dır. Bu nahiyenin şehir merkezi olmayıp, 110 köy, 85 mezra'a, 28 çiftlik, 39 çayır, yaylak, kışlak ve zemini vardır. Diğer nahiyeler ise, bugünkü Sinanpaşa ve çevresini içine alan Ulu-Sincanlı (Büyük Sincanlı) ve Kiçi-Sincanlı (Küçük Sincanlı) nahiyeleridir. Bu nahiyelerde de şehir merkezi yoktur. Ulu-Sincanlı Nahiyesi'ne bağlı 54 köy, 14 mezra'a, 18 çiftlik, 36 çayır ve yaylak vardır. Kiçi Sincanlı'da ise 6 köy, 3 mezra'a, 1 çiftlik ile 8 çayır ve yaylak mevcuttur. Ayrıca 3 pazar ve bir yörük cemaati vardı.

Tahrîr defterlerine göre Karahisâr-ı Sâhib Kazası'na bağlı mahalle, nahiye köy, mezra'a ve yaylak gibi yerleşim birimlerinin adlarının alfabetik sıraya göre dökümü son kısımda yer alan ekteki gibidir: Bu yer adları dikkatle incelendiğinde görülecektir ki, XVI. asırda Afyonkarahisâr'a Türk mührü vurulmuştur.

C. KAZÂNIN FİZİKÎ YAPISI, MAHALLELERİ VE NÜFUSU

Afyonkarahisâr'ı ziyaret eden seyyahların ilk olarak dikkatlerini çeken husus, şehrin bir Akarçay'ın geçtiği geniş bir ovanın batı kenarında, yüksekliği 1500 metreyi aşan dağların doğu eteğinde kurulmuş olmasıdır⁽³⁴⁾. Gerçekten de şehir, kuruluş itibariyle adını aldığı kale etrafında kurulmuş, sonra da Hıdırlık Dağının etekleriyle Kazankaya ve Ortasivri Tepeleri arasında gelişerek, Taşpınar dereleri boyunca ovaya doğru yayılmıştır⁽³⁵⁾.

İncelemekte olduğumuz XVI. asır için şimdilik tesbit edilebilen seyyahlar *Bedrüddin İbn-i Raiyiddin El Gazzî*⁽³⁶⁾ ve *Kutbettin el Mekki*⁽³⁷⁾ şeh-

(31) BA, TD 147, s. 29,32,52,92,354.

(32) BA, TD 147. S. 39-40, 88, 479'daki kayıtlar Şehr-ovası tabirini hem Şehr-abâd hem de Karahisâr yerinde kullanıldığını göstermektedir.

(33) BA, TD 147, s. 26 v.d.; BA, MAD, nr. 923, s. 16; BA, MAD, nr. 162, s. 89'daki örneklerde olduğu gibi.

(34) Evliya Çelebi, *Seyahat-name*, IX, Maarif Vekaleti Yay., Devlet Matbaası, İstanbul 1935, s. 29-36.

(35) “Afyonkarahisar”, *İnönü Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1946, s. 196-197.

(36) *Gazzî-Mekki Seyahatnamesi* (Ekrem Kamil), s. 34-35'den aktaran, Şenol Göka, *Söz Uçar Yazı Kalır*, Antalya Gazeteciler Cemiyeti Yayını, Antalya 1996, s. 29.

(37) GÖKA, a.g.e., s. 34.

rin bu asırdaki fiziki yapısı ile ilgili tatminkar bilgi vermedikleri için XVII. asırda *Evliya Çelebi*'nin ve XIX. asırda *Charles Texier*'in verdikleri bilgilerin önemini artırmaktadır. Ancak *Tahrîr Defterleri*, bunlara ihtiyaç hissettirmeyecek şekilde, şehrin XVI. asırdaki mahallelerini ve demografik durumunu, târihî eser ve abidelerinin hangi mahallelerde bulunduğunu, dolayısıyla şehrin fizikî durumunu bütün yönleriyle ortaya koymaktadır. bu esâstan hareketle, önce şehrin ana ögesini oluşturan kalesi hakkında; daha sonra da şehrin büyüme ve gelişmesini gösteren mahallelerine, nüfus durumuna ve tarihî eserlerine dair bilgiler verilecektir.

1. Karahisâr Kalesi ve Fiziki Gelişim

Bilindiği gibi, şehirlerin oluşumunda kalelerin yeri inkar kabul etmeyecek şekilde büyüktür. Çünkü, Ortaçağ şehirlerinde vazgeçilmez bir unsur olarak görülen dört tarafın surlarla çevrili olması, kentlerin vazgeçilmez bir parçası olmasının yanında, gelişip büyümelerinde de büyük bir paya sahip olmuştur. Afyonkarahisâr şehrinin de buna benzer bir gelişme gösterdiği, yerleşimin kale çevresi ile sınırlı kalmasından anlaşılmaktadır⁽³⁸⁾. Kuruluşu çok eski tarihlere kadar uzanan Afyonkarahisâr kalesi, inşa tarzına göre muhtemelen Bizanslılar tarafından kurulmuş olup, Selçuklular zamanında ise tamir görmüştür⁽³⁹⁾. Afyonkarahisâr'ın yüksek bir sarp tepesi üzerinde yapılmış olan kale, bazı mahallerde burç ve bedenler ilave edilerek birbirini çevreleyen üç kademedden oluşur⁽⁴⁰⁾. Nitekim kale hakkında bilgi veren Evliyâ Çelebi, Ulu Cami önündeki aşağı kale kapısından girip, kalenin zirvesine iki saatte çıktığını, iç kalenin dairesinin çevresinin 2000 adım olduğunu, aşağı kalelerin ise, ne kadar olduğunu ölçmeye cesaret edemediğini, kaleden bakılınca şehrin kırk elli bin hane olarak tahmin edilebileceğini, ancak kendisinin haber alarak yazdığını buna göre 4600 Müslüman ve 1000 kadar nasara hane olduğunu yazar ki, bu da şehrin sonraki dönemlerdeki büyüme hızı hakkında bilgi vermektedir⁽⁴¹⁾. Kaleye Ulu Cami önünden kayalık dar bir patikadan çıkılır. Zeminden takriben dört yüz metre yükseklikte olan kalenin içinde bir şato inşa edildiği, ancak savunma amaçlı yapının fonksiyonunun ortadan kalkmasıyla harab bir va-

(38) Henri Prinne, *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, Çev. Şadan Karadeniz, Dost Kitabevi, İstanbul 1982, s. 46-47.

(39) Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Kitabeler*, Maarif Vekaleti yay. Devlet Matbaası, İstanbul 1929, s.; Süleyman Gönçer, *Afyon İli Tarihi I.*, İzmir 1971, s. 255.

(40) Afyonkarahisar kalesinin oldukça sarp bir yerde bulunması daha önce de belirtildiği gibi Müslüman Araplar ile Türkler tarafından burayı alma teşebbüslerini sonuçsuz bırakmıştır. Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı kalenin altı kat olduğunu ifade etmektedir. Uzunçarşılıoğlu, a.g.e., s. 9.

(41) Çelebi, a.g.e, s. 30-31.

ziyette olduğu görülmektedir⁽⁴²⁾.Günümüzde etrafındaki yerleşim yerlerine zarar verecek hale gelen kale, Afyonkarahisâr valiliği tarafından açılmış olan bir ihale ile tamir edilmektedir⁽⁴³⁾.

Afyonkarahisâr'ın coğrafi konumu sebebiyle Türk hakimiyeti dönemine kadar bir savunma merkezi olarak kaldığı bilinmektedir. Gerek Roma ve Gerekse Bizans dönemi şehir yerleşim kalıntıları bu durumu açıkça ortaya koymaktadır⁽⁴⁴⁾. Kent, yaklaşık olarak XIII. asra kadar kolay savunulabilir bir kaleye sahip olmasından dolayı bir sınır yerleşim merkezi olarak kullanılmıştır⁽⁴⁵⁾. Böylece XII. asır ortalarına kadar diğer ortaçağ kentlerinde olduğu gibi, yerleşim tamamıyla kale içinde yer almıştır. Bu durum, şehrin çok önemli bir yol kavşağında olmasına rağmen, uzun süre gelişmesini engellemiştir. Ancak Selçukluların bölgede uyguladıkları kolonizasyon sonrası Afyonkarahisâr çevresinde sur dışı yerleşim yerleri ortaya çıkmıştır⁽⁴⁶⁾. XIII. asırda yerleşimin tamamen kalenin dışında ve güney-batı eteklerinde yer aldığı Ulu Caminin ve Yukarı Pazar Mescidi'nin konumlarından anlaşılmaktadır⁽⁴⁷⁾. Selçuklu dönemi sonları ile Osmanlı hakimiyetinin başladığı ilk yıllarda varlığını bir sınır kenti olarak sürdüren Afyonkarahisâr XIV. ve XV. asırda Anadolu'nun önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir⁽⁴⁸⁾. XIV. asırda şehrin, kalenin güneyinde ve doğusunda yeni mahallerin kurulması ile hızlı bir büyüme gösterdiği bu dönemde inşa edilen Kubbeli Mescid⁽⁴⁹⁾, Arasta Mecdid⁽⁵⁰⁾, Mevlevî Cami⁽⁵¹⁾, Arap Mes-

(42) Texier, *a.g.e.*, s. 378.

(43) Afyon valiliği tarafından 1999 yılı Ağustos ayı içerisinde açılmış olan iki ihale ile kaleyi onartma gayretleri sonuca bağlanmış, 1 Eylül 1999-24 Ekim 1999 tarihleri arasında müteahhit firma tarafından -sınırlı da- olsa onarım faaliyetleri yaptırılmıştır. L.D.

(44) Haydar Özdemir, *Afyon Vilayeti Tarihçesi*, Afyon 1961, s. 9.

(45) Gönçer, *a.g.e.* s. 259.

(46) 1147-1157 yılları arasında Afyonkarahisar çevresinde üçyüzden fazla köy kurulmuş ve yörede yerleştirilen Türkmenler vasıtası ile de Hıdırlık Tepesi ile kale arasındaki bir ticaret merkezi olarak yıkılmaya başlamıştır. Gönçer, *a.g.e.* s. 247-253.

(47) Yukarı Pazar Mescidi'nin imar tarihi 1264 ve Ulu Cami'nin imar tarihi 1272'dir. *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay. Ankara 1972. s. 89-92.

(48) Edip Ali Gökpınar, "Afyon'da Tarihi Araştırmalar" *Taşınır*, IV, nr. 39, Afyon 1936, s. 39.

(49) Kubbeli Mescid Sahibataoğulları Beyliği zamanından kalan en önemli yapılardan birisi olup, Afyonkarahisar'da inşa edilen ilk kubbeli yapıdır. M. Sadettin Aygen, *Afyonkarahisar Camileri*, Ankara 173, s. 47-48.

(50) Afyonkarahisar'da çarşı içinde yer almakta olan eser, 1355'de Hoca Mehmed oğlu Hacı İsmail Bey tarafından yaptırılmıştır. *Vakıf Eserler...* s. 101.

(51) Mevlevî Cami, 1378 tarihinde Abapuşu Veli tarafından 1378 tarihinde tekke olarak yaptırılmıştır. Aygen, *a.g.e.* s. 53.

cid⁽⁵²⁾, Kabe Mecid⁽⁵³⁾, Ak Mescid⁽⁵⁴⁾ ve Burnalı Cami'nin⁽⁵⁵⁾ konumlarından anlaşılmaktadır. Şehrin doğu yönündeki gelişmesi ise, XV. asır sonlarında İmaret Cami (Gedik Ahmet Paşa Cami), medresesi ve hamamından oluşan üçlü yapı gurubunun yer aldığı noktaya kadar ulaşmış olmalıdır⁽⁵⁶⁾. Böylece XVI. asra kadar devam eden şehrin genişlemesi yapıların konumuna bakıldığında doğu yönünde genişleme devam etmiştir.

2. Mahalleler ve Demografi Durumları

Görüldüğü gibi, Kale etrafından başlayarak gelişmeğe başlayan Afyonkarahisâr, “şehir” olarak, kazanın tek merkezi konumunda idi. Ayrıca Karahisâr-ı Sahib kazası sınırları içinde, Karahisârdan başka “*Nefs*” olarak geçen “*kasaba*” veya “*şehir*” de yoktu. Bilindiği gibi, “*şehir veya kasaba*”, zirai kriterin yanı sıra, savunma tesisleri (kale, sur vs.) ile iktisadi faaliyetin varlığı (pazar, el sanatları vs.) söz konusu olan ve hukuki bakımdan belirli bir statüye sahip yerleşim merkezleridir⁽⁵⁷⁾. Genellikle bir Kadı'nın ve mülkî-idârî yöneticilerin olduğu Osmanlı şehri, Tahrîr Defterleri'nde, “*nefs*”, “*kasaba*”, ve “*şehir*” gibi adlarla ifade edilmiştir.

Afyonkarahisâr'da 1528 ve 1572 yılı sayımlarına göre her iki sayımda da 32'si müslüman ve ilk sayımda bir, ikinci sayımda iki Ermeni Mahallesi ve her iki sayımda da birer Yahudi mahallesi vardır.

1528'de 32 Müslüman mahallesinde 1805 nefer (1709 Hane ve 96 mücerred) yaşıyordu. Bunların 515'i vergiden muaf imâm, hatib, muhassıl, malul, zâviyedar, sipahi ve sipahi-zâde, muhassıl vesairedir. Tam vergi yükümlüsü 1458 nefer vardı. 1572 yılı yapılan sayım sonuçlarında bu ayırım yapılmadan Müslüman kent nüfusu 1954 nefer olarak hesap edilmiştir. Bu miktarı biraz arttırmak lazım gelir. Çünkü, defterin bir varağının kopuk olduğu anlaşılıyor.

1528'dek Müslüman mahallelerinin büyük bir kısmı 1572'de aynı isimlerle varlığını devam ettirmiştir.

(52) İmar tarihi hakkında kesin bilgi olmamakla beraber, kale eteğinde 1397 (H. 800) tarihinde inşa edildiği sanılmaktadır. Aygen, *a.g.e.* s. 15.

(53) Hacı Mehmed oğlu Yusuf tarafından 1397 tarihinde Çavuşbaşı mahallesinde yaptırılmıştır. *Vakıf Eserler...* s. 102.

(54) Afyonkarahisar'da ilk Osmanlı yapılarından birisi olan Ak mescid, 1397 (H. 800) tarihinde Ketenci Oğlu Hacı Hamza Bey tarafından yaptırılmıştır. *Vakıf Eserler...* s. 104.

(55) İnşa tarihi bilinmemekle beraber XIII. veya XIV. asırda yapıldığı sanılmaktadır. Gönçer, *a.g.e.* s. 387.

(56) Külliye, Sadrazam Gedik Ahmet Paşa'nın Anadolu Beylerbeyliği zamanında 1472 (H. 877) tarihinde yaptırılmıştır. *Vakıf Eserler...* s. 107.

(57) Tuncer Baykara, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Akademi Kitabevi, İzmir 1997, s. 99.

Hek iki sayımda da mevcut mahalleler:

Kethüda (Çavuş), Ak Mescid, Zâviye, Kuyulu Mescid, Tac Ahmed, Cami-i Kebîr, İmaret-i Ahmed Paşa, Öksürde, Hacı Mahmud, Fakı Paşa, Ardıç, Tolar (Kahil), Hacı Abdül, Sinan Paşa, Hacı İsmail, Hacı Yahya, Sinan Halife, Arab, Kemer (Yukaru Pazar), Efecik, İbik, Burmalı, Bedrik, Doğancı, Taşpınar, Karakatib, Kasım Paşa, Şehre Küstü, Mahkeme, Yahudiyân ve Ermeniyan (1572'de Kilise) mahalleleridir.

1572'de olup da 1528'de olmayan mahalleler; Eşb (Karamanlı), Mustafa Ağa, Molla Bahşayış ve Kilise mahalleleridir;

XVI. Asırda Nefs-i Kara-Hisâr Mahalleleri ve Nüfus Durumları:

Mahallenin Adı	1528			1572	
	Hane	Mücerred	Muaf	Nefer	Muaf
Kethüda (Çavuş)	22	2	5	24	1
Ak Mescid	82	11	22	91	8
Kuyulu Mescid	50	6	8	61	6
Zâviye	30	2	9	14	1
Tac Ahmet	105	8	35	143	8
Cami-i Kebir	37	5	8	48	5
İmaret-i Ahmet Paşa	178	9	72	237	41
Öksürde	53	2	13	41	3
Hacı Mahmud	108	3	35	82	9
Fakı Paşa	114	6	39	55	3
Ardıç	44	3	11	37	15
Tolar nam-ı Diğer Kâhil	80	4	18	73	9
Hacı Abdül	33	4	11	35	5
Sinan Paşa	32	2	14	36	1
Hacı İsmail	43	2	19	38	3
Hacı Yahya	51	2	13	93	7
Sinan Halife	14	--	4	30	6
Arab	66	3	22	81	7
Yahya	47	5	15	0	0
Kemer (Yukarı Pazar)	23	1	1	16	0
Efecik	89	4	26	68	21
ibik	21	2	6	24	0
Burmali	45	--	18	51	4
Bedrik	24	1	--	39	9
Doğancı	15	--	2	25	1
Taşpınar	5	--	1	11	0
Kara Katip	11	--	3	16	3
Kazgancı	12	--	8	0	0
Kasım Paşa	149	8	53	333	44
Şehre Küstü	13	--	8	38	1
Karlağuş	10	--	5	0	0
Mahkeme	9	--	1	9	0
Ermeniyan	79	1	10	77	0
Yahudiyan (1572 Kilise)	15	--	--	44	0
Kilise	0	0	0	73	0
Esb (Karamanlı)	0	0	0	43	4
Mustafa Ağa	0	0	0	29	21
Molla Bahşayış	0	0	0	33	2
TOPLAM	1709	96	515	2148	248

3. Nüfus

Tahrîr defterleri üzerinde yapılan çalışmalar ortaya koymaktadır ki, Afyonkarahisâr, XVI. asırda nüfus bakımından Anadolu Eyaleti'nin merkezi konumunda olan Kütahya'dan daha kalabalıktır. Bu durum Afyonkarahisâr'ın verimli topraklara sahip olmanın yanında coğrafi konumu gereği ticaret kapasitesinin de etkili olduğunu göstermektedir⁽⁵⁸⁾.

Eldeki bilgilerle şehir nüfusunu tam olarak hesap etmek mümkün olmamakla beraber tahrir neticesi ortaya çıkan kayıtlarda geçen hane ve mücerred sayılarını esas alarak, nüfus üzerine tahmini hesaplar yapabilmek mümkündür⁽⁵⁹⁾. XVI. asrın ilk çeyreğinde Afyonkarahisâr mahallerinde oturan vergi mükellefi 1709 hane (yaklaşık 9000 kişi)⁽⁶⁰⁾ olan nüfus, son çeyreğinde bu sayı 2148 haneye (yaklaşık 11 000 kişi) ulaşmıştır⁽⁶¹⁾. Bu rakamlar da göstermektedir ki, şehir merkezinde 45 yıllık bir zaman zarfında vergi yükümlüsü nüfus sayısında yaklaşık olarak % 24'lük bir artış meydana gelmiştir.

Şehirdeki gayri müslim nüfusa gelince; 1528'de 34 mahalleden ikisinin gayri müslim yaşamakta idi. Bu mahallelerde toplam 79 hâne Ermeni ve 15 hâne Yahudi olmak üzere toplam 94 hane bulunmaktaydı. 1572'de ise 35 mahalleden üçünde gayri müslim yaşamakta idi. Bu mahallelerin ikisi Ermeni mahallesi olup toplam 150 hane gayri müslim hane yaşamakta idi. 1528 nüfus sayımına göre 1572'de her ne kadar gayri müslim nüfus artış olarak gözükse de bu durum şehrin ticari hayatının canlanmasına bağlı olarak göreceli bir artıştır. Çünkü aynı tarihlerde kır yerleşimlerinde

(58) Suraiya Faroqhi, "16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisâr-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe)", (Çev. Melek Eğilmez), ODTÜ *Gelişme Dergisi*, I, (1978), s. 56.

(59) Hane sayısı ve tahmini büyüklükleri hakkında bkz. Ö. Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarih" *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul 1953 s. 1-26, Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", İ.Ü. *Tarih Dergisi*, nr. 32, İstanbul Mart 1979, s. 331-334.

(60) H. 937 (1528-29) tarihli Karahisâr-ı Sahib sancağına ait, (Bugün Başbakanlık Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi Tahrir Defterleri 147 numarada kayıtlıdır) Tahrîr Defteri kayıtlarına göre vergi ödeyen yükümlü sayısı 1709 hanedir. Bir hane yaklaşık beş kişi olarak hesaplanır ise 8545 kişi olarak belirlenecektir. Bu rakama muaf ve mücerred şahıslar da ilave edildiğinde yaklaşık 9.000 kişinin yaşadığı meydana çıkar.

(61) H. 980 (1572-73) tarihli Karahisâr-ı Sahib Sancağına ait, (Bugün Tapu Kadastro Kuyudu Kadime Arşivi 154 numarada kayıtlıdır) Tahrîr Defteri kayıtlarına göre vergi ödeyen yükümlü sayısı 2148 hanedir. Bu hane yaklaşık beş kişi olarak hesaplanır ise 10 740 kişi olarak belirlenecektir. Bu rakama muaf ve mücerred şahıslar da ilave edildiğinde yaklaşık şehirde 11 000 kişinin yaşadığı meydana çıkar.

gayri müslim nüfusa rastlanmamaktadır.

1572 tarihli tahrir defteri şahısların durumunu ayrıntılı olarak vermediği için bu nüfusun taşra kısmını teşkil eden şahısların 1528 tarihli deftere göre tasarruf ettiği toprakların miktarına göre durumları:

Tasarruf edilen Toprakların Miktarına Göre Şahısların Durumu:

Nahiyeler	Hane	Mücerred	Çift	Nim	Bennak	Kara	Muaf
Karahisâr	1474	30	427	185	377	110	345
Kırhisar	1619	27	357	236	332	125	542
Ulu Sincanlı	972	26	254	176	206	83	227
Kiçi Sincanlı	171	--	31	60	31	12	23
Toplam	4236	83	1069	657	946	330	1124

D. KAZÂNIN İKTİSADÎ YAPISI

Afyonkarahisâr geçmiş asırlardan buyana, önemli ticaret yolları üzerinde olması sebebiyle, siyasi-iktisadi bakımdan her zaman önemli bir yer edinmiştir. Bu özelliğinden dolayı şehir, Osmanlı hakimiyeti döneminde de ön plana çıkmıştır. Şehir konumu itibariyle, tarihin en eski çağlarından beri Anadolu'nun batıya uzanan muhtelif yolların kesiştiği merkezdedir. Öyle ki, Romalılar devrinde, İskenderun-İstanbul; Selçuklular döneminde, Konya-Karaman ve Osmanlılar zamanında da, İstanbul-İzmir'i kuzeye ve güneye bağlayan yolların güzergahı üzerinde bulunması şehre pek büyük mevkî kazandırmıştır⁽⁶²⁾.

XVI. asırda Anadolu ticaret yollarından ikinci derecede öneme sahip bir yol üzerinde bulunan Afyonkarahisâr, coğrafi konumu ve ticaret yolları üzerinde bulunmasının avantajıyla kervancıların doğudan batıya en çok mal taşıdıkları, Bağdat, Tebriz, Diyarbakır, Erzurum, Şam, Halep, Harput, Sivas, Tokat, Kayseri, Konya, Ankara, Bursa, İzmir ve İstanbul gibi büyük ticaret merkezleri arasında yer almıştır⁽⁶³⁾. Bu kentlerin ortak özelliği, vakıflar tarafından yaptırılmış olan büyük çarşılarla sahip olmalarıdır⁽⁶⁴⁾.

(62) Ömer Fevzi Atabek, *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*, Yay. Haz. Turan Akkoyun, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yay. Afyon 1997, s. 57.

(63) Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İktimai Tarihi*, II, İstanbul 1995, s. 146.

(64) Faroqhi, *a.g.e.* s. 43.

Tahrîr defteri üzerinde çalışan araştırmacılar, Osmanlı Devleti'nde iktisadî yapının esasını tarım ve hayvancılığın oluşturduğu gerçeği ile karşılaşırlar. XVI. asır Karahisâr-ı Sahib Kazası'nın durumu da bu gerçeğin dışında değildir. Ancak bir yerleşim biriminin şehir olabilmesi için, tarım ve hayvancılığın yanı sıra, ticaret ve sanayii de iktisadi hayatın diğer bir tarafını teşkil etmesi gerekmektedir⁽⁶⁵⁾.

1. Karahisâr-ı Sahib'de Ticaret Mahalleri

Türk hakimiyetine geçtikten sonra bir ticaret ve kültür şehri olarak ortaya çıkan ve Alaaddin Keykubat zamanında (1220-1237) daha da gelişen şehrin ticari merkezi o zamanlar, kaleye çıkan yolun ağzında, muhtemelen Ulu Camii civarında olmalıydı. Osmanlı döneminde gelişmesi devam eden şehrin, XV-XVI. asırlarda yeni bedesten ve hanların yapımıyla ticaret merkezi kalenin doğu ve güney doğusuna doğru kaymıştır. Bu durumda Yeni Camii, Yoncaaltı Camii ve Umur bey Külliyesi (şimdiki belediye binası civarı) arasında kalan kısım şehrin yeni ticaret merkezi olmuş, bu konumunu da günümüze kadar devam ettirmiştir⁽⁶⁶⁾. Bu ticaret mekanlarının XVI. asırdaki görünümü ise şöyledir:

a. Bedestenler

Şehrin en önemli yapıları arasında yer alan bedestenler, ithal malların, özellikle kumaşların emniyetli şekilde depolanıp ticaretinin yapıldığı, yerleşik tacirlerin faaliyetlerini yürüttüğü, sınır ötesi ticaret için kervanların hazırlandığı yapılar olup çarşının merkezini teşkil eder.

Anadolu'da ticaret yollarının kesiştiği bir noktada bulunan Afyonkarahisâr'da XV. yüzyılın ikinci yarısında biri Anadolu beylerbeyi Umur Bey'in yaptırdığı kapalı çarşı⁽⁶⁷⁾, diğeri Yeni Bedesten⁽⁶⁸⁾ olmak üzere iki bedesten bulunmaktadır. Şehirdeki üçüncü bedesten ise 1550-1553 yılları arasında Mimar Sinan tarafından inşa edilen Çağaloğlu Rüstem Paşa Bedesteni'dir.

(65) XVI. asırda endüstriyel faaliyetlerin temelini tarımın oluşturması durumunun Avrupa devletleri için de geçerli olduğu hususunda ayrıntılı bilgi için bkz.; F.Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I. Trc. M. Ali Kılıçbay, İstanbul 1989, s. 281-286.

(66) Halit Çal. "Tarih İçinde Afyonkarahisar Şehrinin Fizikî Gelişimi", III. *Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyum Bildirileri*, 22-26 Ekim 1993, Afyonkarahisar, Afyon 1994, s. 327-330.

(67) Süleyman Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, II, Afyon 1991, s. 191.

(68) Çal, *a.g.e.*, s. 304.

b. Hanlar

Osmanlı şehirlerindeki çarşıların ayrılmaz birer parçası olarak karşımıza çıkan hanların varlığı, şehrin ekonomik fonksiyonunun belirlenmesinde önemli bir göstergedir. Şehrin merkezî bölgelerinde kurulmuş olan bu yapılar, belirli malların ya da tek bir malın alım-satım yeri olarak ayrılmış mahallerdir.

XVI. asır Afyonkarahisâr'ında dördü faal olmak üzere sekiz hanın varlığı bilinmektedir⁽⁶⁹⁾. Faal olan hanlar; İncir Han, Arasta Han, Balıkçılar Han, Kapan Han, harap olan hanlar ise; Umur Bey bin Timurtaş Han, Çavuş-zâde han, Mevlevihâne Han ve Sığıcıbaşı Han'dır⁽⁷⁰⁾.

c. Çarşılar ve Pazar Yerleri

Aynı işle iştigal eden esnafın meydana getirdiği çarşı ve suklar, genellikle bir sokak boyunca veya bir kavşakta yan yana dikilmiş dükkanların meydana getirdiği alışveriş yerleridir. Bir ticaret merkezi olarak gelişmesine XV. asırda başlayan Afyonkarahisâr Çarşısı'nda XVI. asırda faaliyet gösteren çarşı ve pazar yerleri: Bezzazlar, Demirciler, Fırıncılar, Giyâh, Keyl, Keçe, Meyve, Nemek, Serrâclar ve Yukarı Pazar'dır⁽⁷¹⁾. Bu çarşı ve pazarların dışında kalan ve timar tahrîr defterlerinde adı geçen At Pazarı (Bâzâr-ı Esb) ve Palamud Pazarı'nı⁽⁷²⁾ da bunlara ilave etmek mümkündür. Bu pazarlar, klasik Osmanlı şehir pazar özelliklerini göstermektedir. Osmanlı şehirlerinde sokaklar ve pazaryerleri adlarını bazen kişi adlarından, genellikle de yörede yaygın olan zanaattan almaktaydı. Nitekim Bezzâzlar, Demirciler, Fırıncılar, Keçe, Nemek (Tuz) ve Sarrâclar pazarları bu iş kollarında çalışan esnafın toplandığı sokaklar olmasından dolayı bu adları almıştır. Giyâh (Ot), Keyl (Kile, Tahıl), Meyve, At ve Palamud pazarları bu adlarını buralarda satılan ürünlerden almış olmalılardır. Yukarı Pazar ise bulunduğu mevkiye göre adlandırılmıştır.

2. İktisadî Kalkınmışlığın Bir Göstergesi olarak Medreseler ve Gelirleri

XVI. asırda yaklaşık ikibin hanelik Afyonkarahisar'da altı medresenin var olması Osmanlı döneminde bir kültür şehri olduğunu gösteren belge

(69) XVI. asır Osmanlı toplumunda selçuklu geleneğinde olduğu gibi han yerine kervansayar tabirin kullanıldığı görülmektedir.

(70) TK, KKA, TD, 575, vrk. 18a-18b.

(71) TK, KKA, TD, 575, vrk. 7b-20a.

(72) BA, TD 147, s. 25; BA, TD 162, s. 87.

olsa gerek⁽⁷³⁾. Bunlardan en büyüğü olan; Ahmet Paşa camii, imâreti ve medresesi ki, bu medrese ve imaret, kendi adıyla bilinen mahallede bulunuyordu. Külliyesinin kalabalık bir müstahdem ve mürtezikaşı vardı. 1572 tarihli sayım defterindeki kayıtlarda, vakıfları arasında Hamam-ı Cedid (Yeni Hamam) ile bir başhane sayılmıştır. Medresenin 1572 de müderrisi olan Mevlânâ Kasım'ın günde 50 akçe yevmiye aldığı görülüyor ki, bu ücret İstanbul'da Şehzade külleyisindeki medrese müderrisinin ücretine eşittir.

Ahmet Paşa İmâretine bağlı olan medrese ile sonradan zaviyeden çevrilmiş Çerçi Turud Medreselerinden başka Alaca Medrese ki bunun vakıfları arasında İnegazi Köyü ve Küçük Hamam kirasından pay vardır. Sayım zamanında, müderrisi Mevlânâ Lütifi olan Fazlullah Paşa Medresesi ve müderrislerinden Mevlânâ Hasan ve Mevlânâ Şemsüddin'in adları ve günde 30 akçe ücret aldıkları bilinen Hacı İsmâil Medresesi sayılmıştır. Bunun vakıfları arasında Meryem Ana Kilisesi mahallesi zimmilerinden 3 800 akçe olan 100 neferin cizyesi vardır.

Timurtaşoğlu Umur Bey'in Afyonkarahisar'da hem camii hem de medresesi vardır⁽⁷⁴⁾. Bunların giderleri Sarıpınar vakıf köyü hasılındandır. Böylece Afyonkarahisar'da medrese sayısı altıya çıkmış oluyor⁽⁷⁵⁾.

(73) Turan Gökçe, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde yapmış olduğu araştırmalar sonucu kaleme aldığı; "934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilâyeti Medreseleri ve Müderrisleri" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XI, E.Ü. Ed. Fak. Yay. İzmir 1996, s. 166-171, adlı çalışmasında bu medreseleri:

"Medrese-i Ahmet Paşa der-Karahisâr-ı Sâhib

Medrese-i Fazlullah Paşa der-Karahisâr-ı Sâhib

Medrese-i Hisar Ardı der -Karahisâr-ı Sâhib

Medrese-i Un [Ot] Pazarı der -Karahisâr-ı Sâhib

Medrese-i Çay der-Bolvadin" Görüldüğü gibi biri kazada olmak üzere beş medreseden bahsedilmektedir. Ayrıca müderrisleri ile bunların aldıkları yevmiyeleri de ortaya koyarak, bu medreselerin zamanının ilk ve orta dereceli medreseleri olduğunun delillerini sunmaktadır.

(74) Bu külliyyeden günümüze resimleri haricinde hiçbir kalıntı ulaşmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf İlgar, *Tarih İçinde Afyonkarahisar'da kaybolan Eserlerimiz*, Afyon 1991, s. 20-43.

(75) Osmanlı Arşivi Tahrîr Defterleri üzerinde uzun çalışmalar yapmış olan ve "Yaklaşık ikibin hanelik Karahisâr'da beş medrese oluşu ilginçtir" diyen hocam Halil Sahillioğlu; Yurt Ansiklopedisi "Afyon" maddesi için hazırlanmış olduğu çalışmada bu sayıyı altı olarak yazmıştır. Kendisi ile görüşmelerimizde Yurt Ansiklopedisinde bu yazının dağınık bir şekilde kullanıldığını belirtmiş ve Afyon Kocatepe Üniversitesi tarafından hazırlanacak olan "Afyon Kültüğü"nde yayınlanmak üzere adı geçen yazı tarafıma verilmişti. Ancak 1996'dan bugüne henüz kütük yayınlanmadığı için hocam yazısını geri istemiştir.

3. İktisadî Kalkınmışlığın Bir Göstergesi olarak Mescid, Zâviye ve Hamamlar ile Bunların Gelir Kaynakları

Kentte Taciahmet, Molla-zade, Çavuş-zâde Kuleli, Akmescid mahallesi, Yukarı Pazar Mahallesi, Kâhil Mahallesi, Ali Paşa, Kadı Alaaddin, Öksüzce Mahallesi, Hacı İsmail, Hacı Abdül, Arab ve Sinan Paşa ile İmaddede mescidleri vakıflar defterinde anılmıştır.

Karahisâr içinde Mevlâna evladından Arif Çelebi'ye nisbet edilen Mevlevihane'ye Mevlâna evladlarından Mehmet Çelebi oğlu Hızırşah Çelebi ve bunun da oğlu Şahmamed Çelebi tasarruf etmişlerdir. Vakıflar arasında 5 köy, 1 başhâne, 2 değirmen, 1 sabunhane, 1 harab kervansaray ile Kadı Paşa hamamı sayılmıştır.

Efendi, Şeyh, İsmail, Kemalettin, Ebü'l-Hasan, Seyyid Ebü'l-vefa, Sarbanlar, Şeyh İlyas, Yağlı Dede, Hacı İlyas, Şeyh Nazar, Keskin, Ahî Receb, Ahî Sinan ve Ahî İsmail zâviyeleriyle sonradan medreseye çevrilen Çerçi Turud zaviyesi ile kentte 15 zâviye sayılmıştır.

Fatih zamanında Karahisâr'da, Şehre Küstü mahallesinde yerleşen Şeyh Abdurrahim-i Mısırî Fatih'den kendi ve kırk dervişi için vergiden muafiyet beratı almıştır. Bu muafiyet beratını daha sonraki Osmanlı padişahları onaylamışlardır. II. Beyazid zamanında Şeyh Aburrahim'in yerine oğlu Mevlânâ Ahmed Çelebi geçmiştir. 1528 sayımında Şehre Küstü mahallesinde 40 nefer olan derviş sayısı 1572 sayımında 38 nefer olarak görülmektedir. Şeyh Abdurrahim'in Mustafa adında bir kardeşi olduğu Bezzazistan (Kapalı çarşı'nın yarısını ve buna bitişik dükkanları vakfetmiş olmasından anlaşılmaktadır. Şeyh Abdurrahim ise, peygamber efendimizin ruhuna armağan edilmek üzere kuran okuması için Arasta Kervansarayı, iki değirmen, Yedi Bedesten vesaireyi vakfetmiştir.

Kazanın birçok köyünde mescid, zaviye ve birinde camii vardır. Bunlar için genellikle köyden 100-150 dönümlük bir çiftlik yer vakfedilerek hasılı giderlerine sarf edilmekteydi.

Fatih zamanında hayır işlerine vakfedilen toprakların vakıflığı neshe-dilmiş, yani kaldırılmıştır. Fakat sonradan bu topraklar yeniden idare edildiği ve tekrar eski sahiplerine, daha doğrusu tahsis edildikleri hizmetlere iade edildi.

Timurtaş Arasta kervansaraylarından başka Kasım Paşa Hamamı yakınında bir diğer kervansaray bulunuyordu. Yıkık birkaç kervansaray da buna eklemelidir. Yenisinden söz edildiğine göre, eskisinin bulunması gerek iki bezzizistan (kapalı çarşı) varlığı ile bir vakıfa ait bir gümrük arasından bahsedilmesi ilginç bir ekonomik faaliyet göstergesidir.

Kentte hamam sayısı dikkat çekicidir, yıllık gelirlerinin bir bölümü veya tümünün bazı vakıflara tahsis edilmiş şu hamamlar anılmıştır: Kadı Paşa Hamamı, Mevlânâ Celâlüddin bin Süleyman Paşa Hamamı, Ahmet Paşa İmâreti'ne vakıf Hamam-ı Cedîd, Hoca Bey Camii'ne vakıf Eski-Yeni Hamam, Ahî Ulu Bey zâviyesine vakıf Umur Bey Hamamı arsası (hamam yıkık olmalıdır), Kasım Paşa Hamamı ve Timurtaş Hamamı.

4. Elde Edilen Gelirler ile Aynî ve Naklî Olarak Alınan Öşür ve Resimler

1528'de Karahisar'dan 184.100 akçe gelir elde edilirken 1572'de bir azalma gözlenmiş olup gelir 175.000 akçede kalmıştır. Hiç şüphesiz bu gelirler içerisinde aşağıda görüldüğü gibi tarım ürünlerinden elde edilen gelirler dışında ticarî gelirler de yer almaktadır. Meselâ; Kırhisar ile birlikte Karahisar kazasına bağlı olduğu anlaşılan Ulu Sincanlı'nun pazar bacı 2.400 akçe ve kiçi ile Ulu Sincanlı sabunhane resmi 1.000 akçe idi (1528'de). Kırhisar'a bağlı Karaca Viran köyünde ise 1528 de pazar durduğu anlaşılıyor. Pazar bacı ve ihtisab resimleri 1950 akçe gelir elde edilmiş olmasından anlaşıldığı gibi. Ayrıca bu gelirlere Kiçi Sincanlı nahiyesinin 5 köy, 3 mezra, 1 cemaat, 1 çiftlik ve 1 çayırdan elde edilen gelirler de eklenmelidir.

1528 tarihli tahrir defterine göre; 3 864'ü reaya, 10'u Yörük, 73'ü Ermeni ve 15'i Yahudi olmak üzere 3 962 avâriz hanesi ve 2 148'i reaya, 1 Yörük ve 6'sı Ermeni olmak üzere 2 155 avarız dışı (Avarız vergisi vermez) nüfusu olan kazadan 800 akçesi Yörük cemaatından ve gerisi kent ve köylerden olmak üzere toplam 705 357 akçe gelir sağlanıyordu.

a. Çiftlik ve Çift Resmi

Çiftlik: Özellikleri kanun maddeleriyle tesbit olunmuş, verimliliğine göre belli bir dönem büyüklüğündeki tarım arazisine çiftlik denir.

Karahisâr-ı Sâhib Sancağı tapu defterlerinde kanunname bulunmakla birlikte diğer defterlerde geçen tanımlardan yola çıkarak herhangi bir tarım arazisinin çiftlik olabilmesi için ne gibi şartlar taşıması gerektiğini izah edebiliriz. Çiftliğin tarifinde genellikle üç tasnif ve bunların kapsadığı dönüm miktarı üzerinde durulmaktadır. Mesela 1528 tarihli Aydın livası Kanunnamesinde "*ve çiftlik babında miktar has yerden altmış dönümdür. ve mutavassıtü'l-hâl olan yerlerden seksen dönümdür ve Edna yerlerden yüz otuz ve yüz elli dönüm yer bir çiftliktir. Öylece itibar olunur.*"⁽⁷⁶⁾

(76) Ö.L.Barkan, *Kanunlar*, I, s. 8'den aktaran özdeğer, a.g.e.s. 20.

Kanunnamelerdeki çiftlik tarifleri toprakların verimliliği göz önünde bulundurulmuş yapılmıştır. Dönüm her ne kadar esas ölçü birimi olarak belirtilmişse de “*Karaman Kanunnamesi*” esas ölçünün verimli olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır⁽⁷⁷⁾. Karahisâr-ı Sâhib sancağı defterlerinde kanunnâme olmadığından bu bölgedeki çiftliklerin dönüm miktarlarını kesin olarak belirtmemiz imkansızdır.

Resm-i Çift: Bir çift veya yarım çift yer tasarrufunu elinde bulunduran raiyyetin her yıl için sipahisine ödemek mecburiyetinde olduğu kanunnamelerle belirlenmiş miktardaki akçeye resm-i çift denir. Afyonkarahisar ve bölgesinde bu miktar “*bütün çift yer dutandan otuz üç akçe ve nim çift yer dutandan on altı buçuk akçe*” alınması kanunla tebbit olunmuştur⁽⁷⁸⁾.

Resm-i Bennak: Kazanç getirmeye gücü yeten yetişkinden allının bir vergi olup, Karahisâr-ı Sâhib Sancağında “*Kar u kisbe kâdir olan ergenden resm-i mücerred altı akçe*” alınmaktaydı.

b. Aynî ve Nakdî Öşür:

Öşür kelime olarak onda bir manasına gelmekte olup, tapu karşılığı yer tasarruf ederek mirhi arazi üzerinde tarım yapan herkes bu vergiyi vermek mecburiyetinde idi. Devlet adına vergi toplama yetkisi olan sipahi bu tahsilatı aynî ve nakdî olmak üzere iki şekilde yapmaktaydı.

Aynî Öşür : Osmanlı Devleti’nde saklanması ve depolanması mümkün olan arpa, buğday, darı gibi hububatın vergi aynî olarak alınmaktaydı. Bu aynı zamanda devletin tahıl stoklarıyla da ilgili olduğundan nakdî olarak tahsili kanunlarla yasaklanmıştır⁽⁷⁹⁾.

Nakdî Öşür : Osmanlı Devleti’nde bağ, bahçe ve bostan gibi mahsul-lerin uzun süre saklanma ve depolanma imkanı olmadığından vergileri günün rayiç bedeli üzerinden nakdî olarak toplanmaktaydı. Sipahinin gelirleri içerisinde olan bağ, bostan ve bahçe mahsullerinin öşürleri “kesim” usulüyle tesbit edilerek “bedel-i akçe” nakit olarak tahsil olunmaktaydı.

Resm-i Ağnam : Koyun ve keçiden alınan vergi olup, Afyonkarahisar ve bölgesinde her iki koyuna bir akçe vergi olarak alınmaktaydı.

147 Numaralı Tahrîr Defterine göre Karahisâr-ı Sâhib Sancağı merkez kazasına bağlı nahiyelerden aynî ve naktî olarak alınan öşür ve resimler:

(77) Özdeğer; a.g.e.s. 20

(78) Karahisâr-ı Sahib Kanunnamesi, Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, V, s. 115.

(79) Karahisâr-ı Sahib Kanunnamesi, Akgündüz, a.g.e. s. 115.

(80) Özdeğer; a.g.e. s. 189.

Aynî Alınan Vergiler (Kile Olarak)

Nahiyer	Kara-hisar	Kır-hisar	Ulu-Sincanlı	Kici Sincalı	Toplam
Alef	536	251	516,5	12	1415,5
Arpa	5832,5	4814	3760	403	14809,5
Bakla	2				2
Buğday	88831	7728	5964	750	23273
Çörek Otu			8		8
Darı	12		59		71
Dühn			46		46
Erzen (Pirinç)	13	13			26
Hödük-önü			6		6
Mercimek	93	64	56	2	215
Nohud	32,5	37,5	44		144

Nakdî Alınan Vergiler (Akçe Olarak)

Nahiyer	Kara-hisar	Kır-hisar	Ulu-Sincanlı	Kici Sincalı	Toplam
Ağnam (Koyun Keçi)	5142	2195	1353	580	9270
Armud.		40			40
Asiyâb	2255	320	1020	150	3745
Bad-i Heva	2633	1333	2510	175	6651
Bağ ve bahçe	3311	514	405	90	4320
Bostan	2289	883	1129	137	4438
Ceviz	120	100			320
Cürm		12			12
Çayır	1709	1195	5610	260	8774
Çift, Bennak ve Kara	21210	11431	14688	3007	50336
Deştbanı		20			20
Dut		10			10
Giyah			801	1268	2069
Kestane	110				110
Kovan	716	1205	583	88	2592
Otlak		10			10
Piyaz			10		10
Sabunhane			100		100
Sumak			50		50
Yaylak ve Kışlak	790	580	965	1225	3560
Zemîn	1405	770	1649	170	3994

SONUÇ

XVI. asırda Afyonkarahisar; Anadolu ticaret yollarından ikinci derecede öneme haiz bir yol üzerinde olmasına rağmen, Batı ve Orta Anadolu'nun ticaret merkezleri içerisinde en gelişmiş olanlarından birisi durumundaydı.

Afyonkarahisar'ın iktisadi yapısı üzerine yapılan incelemeler bu fikirlerin doğruluğunu kanıtlar niteliktedir. Meselâ, dönemin ticaret merkezi olan şehirlerin en önemli özelliği bedestene sahip olmasıdır. XVI. asır Afyonkarahisar'ında ise, en az iki bedestenin bulunması iktisadi bakımdan gelişmişliğinin ispatıdır. Diğer bir özellik ise hanlardır. Genelde, bir kentteki han sayısının o kentin ticari önemini göstermesi gerekir. İçerisinde çok sayıda oda ve dükkan bulunduran bir tek hanın varlığı bile kentin bölgeler arası ticarete önemli bir rol oynadığını göstermeye yetebildiği bir dönemde, Afyonkarahisar'da han görevi yapan dördü faal sekiz kervansaray'ın varlığı görülür ki bu iktisadi bakımdan gelişmişliğin önemli bir göstergesidir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Afyonkarahisar XVI. asırda jeofizik ve jeostratejik konumunun avantajlarını değerlendirerek iktisadî yönden Anadolu'da dönemin en önemli ticaret ve kültür merkezlerinden biri olmayı başarmıştır.

EK: Tahrîr Defterlerine Göre Karahisâr-ı Sahib Kazası Yer Adları

KARAHİSAR ŞEHİRİ MAHALLELERİ

Ak-Mescid	Fakih Paşa	Kethüdâ, diğer ismi Çavuş
Arab	Hacı Abdül	Kuplu-Mescid
Ardıç	Hacı İsmail	Mahkeme
Bahşi	Hacı Mahmut	Sinan Halife
Bedrik	Hacı Yahya	Sinan Paşa
Burmalu	İbik	Şehre-Küstü
Câmi'-i Kebîr	İmâret-i Ahmet Paşa	Tâc Ahmed
Doğancı	Kara-Kâtib	Taş-Pınar
Dolar, diğer ismi Kâhil	Kalaguç	Yahudiyân
Efecik	Kâsım Paşa	Zaviye
Öksürde	Kazgancı	
Ermeniyân	Kemer, diğer ismi Yukarı	
	Bazar	

ŞEHİR-ÂBÂD NÂHİYESİ

Şehir-âbâd Nâhiyesi'ne	Derecik k.	Kızıl-kilise k.
Bağlı Köyler	Durgarı k.	Kiçi Bayad k.
Akça-ağıl k.	Elpirek k.	Kozluca k.
Akça hisar k.	Erkmen k.	Köprülü k.
Akça in k.	Gazi k.	Kulatay k.
Aksaz k.	Gecek k.	Kumar-taş k.
Ali Demürki k., diğer ismi	Göceğim Ömer k.	Kumaş k.
Çalışlar	Gölcük k.	Mal-öyüğü k.
Anbanos k.	Göynük-viran k.	Manastır k.
Aprucuk (?) k.	Güney k.	Mihayil k.
Arab-viran k.	Halim-uğrı k.	Mihmad-deresi k.
Ayvalu k.	İnaz k.	Muttalib k.
Balu k.	İncik k.	Osman Lala k.
Bayramşah k.	İsmâil k.	Ömer k.
Benekşek k.	Kağılcık k.	Salar k.
Bozluca k. (??)	Kalın-ağıl k.	Saraycık k.
Bükcelü k.	Kantara k.	Saruk k.
Büzürk ki.	Kara-ahur k.	Saru-pınar k.
Çakır k.	Kara-atlu k.	Sibsini k.
Çakır Hacı k.	Karaca-ağıl k.	Siğırtmaç öyüğü k.
Çapaklar k.	Karaca-viran k.	Susuz k.
Çepni k.	Kayacık k.	Süklin k.
Çıkrık k.	Kaysercik k.	Süleme-Kale(?) k.
Çivril k.	Kınık k.	Tahtalu k.
Deper k.	Kırka k.	Tanrıvermiş k.

Tatlar k.
Taylık k.
Ulu Bayat k.
Ulu Corca k.
Yarımca k.
Yassı-viran k.
Yaylak-öyüğü k.
Yoğurt-Yemez k.

**Şehr-âbâd Nâhiesi'ne
Bağlı Mezra'alar**

Bâli-oğlu öyüğü mz.
Eşek-hisarı mz., Tahtalu k.
Hamza-viranı mz., Tah-
talı k.
Hassa mz.
Hoca İbrahim mz., Sük-

lün k.
Kayı-çaka mz.
Kızıl-yer mz., Yoğurt-
yemez k.
Kilik-viranı mz., Tahtalu k.
Kozluca mz., Kumar-taş k.
Koz-viran mz., Yarımca k.
Küçük-burun mz., Kumaş
k.
Mandacık mz, diğer ismi
Halkalu mz., Siblin k.
Seyyâd Taşkun mz., Ça-
paklar k.
Sayyâd Taşkun mz., Ça-
paklar k.
Sayyâd Yahya mz., Siblin
k.

Süleyman mz., Siblin k.
Tekelü-öyüğü mz., Kozlu-
ca k.
Viran-ı Burcu-kara mz.,
İnaz k.

**Şehr-âbâd Nâhiesi'ne
Bağlı Çiftlikler**

Ahî Ümmet çf., Çağa k.
Deli Saltuk çf., Halim-uğ-
ru k.
Geri çf. diğer ismi Güçlü-
öyüğü, Koz-viran k.
Kavak-oğlu çf.
Kuşlu-han çf., Büzürk k.
Piyade Ali çf., Kumar-taş k.
Şeyh çf. Başlu k.

KIRHİSAR NAHİYESİ

Kırhisar Nahiyesine Bağlı Köyler

Ablak k.	Eyret k.	Kürt k.
Abnak (?) k.	İşsüzce Kaharisar k.	Kürt (-i diğer) k.
Ada k.	Güçlü-belcesi k.	Mal-öyüğü k.
Akça-ağıl k.	Gökçe-pınar-varanı k.	Memiş k.
Ah-hisar k.	Göle-gömen k.	Olucak k. diğer ismi Kı-
Ak-pınar k.	Göynük-viranı k.	zılcaviran k.
Ak-viran k.	Güğüm k.	Osma k.
Alanı k.	Hoca k.	Ödek k.
Ali Demürçi k.	Horoşman k.	Öksüz k.
Alice-oğlu k.	Hoşmam k.	Saraycık k.
Aşağı Tandırı k.	İlgün-viranı	Sarıç k.
Ayas-ını k.	İki (?) k.	Saru-kavak k.
Bağcacük k.	İl-doğan k.	Susuz k.
Bahtiyar k.	İnlüce k.	Şam-pınarı k.
Bayrak Gazi k.	Kanlıcı k.	Tatlar k.
Bey k.	Kaplan k.	Taylık k.
Bilce k.	Kara Hacı k.	Temürlü k.
Bol Halil k.	Kara-ağaç k.	Tebrik k.
Bostanlı k.	Karaca Mesud k.	Timur-kala k.
Bozluca k.	Karaca-hisar k.	Ulu Murad k.
Boz-öyük k.	Karaca-viran k.	Umurca k.
Bundak (?) k.	Karakul m.	Urunkuş k.
Çakırlar k.	Kara-su-viranı k.	Üç-ağıl k.
Çaltı k.	Kerbene (?) k.	Yalak k.
Çandar k.	Kırka k.	Yarımca k.
Çıkrık k.	Kırk-pınar k.	Yarımca-in k.
Çoban-ova k.	Kır-viran k.	Yavı k.
Çomdan (?) k.	Kızılca -köy k.	Yazlık k.
Çukurca k.	Kiçi Corca k.	Yenice k.
Deper-viran k.	Kiçi Murad k.	Yire-giren k.
Derecik k.	Kiçi-başlı k.	Yukarı Tandırı k.
Devletşah k.	Kopuzcı k.	
Dinar k.	Kozlu Göbel k.	
Döğer k.	Kozluca k.	
Dunrul k.	Köse-kuyu k.	
Düşecek k.	Köseler k.	
Eski-in k.	Kosiç(?) k.	
Eşeklü k.	Köşen k.	
Eyilgen (?) k.	Kuzduzlu k.	
Eymür k.	Kuyucak k.	

**Kırhisâr Nâhiyesi'ne
Bağlı Mezra'alar**

Ahî Saru mz.
Ahî-Boldacı mz., Eymür k.
Akça Bâlî mz., İki(?) k.
Akça-hisar mz., Derecik k.
Avdan mz., Göle-gömen k.
Afşar-viran mz., Karca

- Mes'ud k.
 Baba Mü'ezzin mz., Yire, giren k.
 Baş-vian mz., eymür k.
 Baylgan mz. köşen k.
 ey mz., Göle gömen k.
 Beşir mz. Çakırlar k.
 Bey Sinan mz. İki (?) k.
 Bey Timur mz., Ödek k.
 Biş-ağıl mz., Hoş nâm k.
 Borucık mz., Kızılca-hisar k.
 Bögrü-delük mz.
 Burçak mz.
 Cebrail mz., Yazlık k.
 Çukurca mz., kırk-pınak k.
 Dadağı mz., Sarnıç k.
 Derbend-viranı mz.
 Dere mz., eymür k.
 Eyümce mz., çakırlar k.
 Göger mz., Osman kz.
 Güllüce mz. Bilce k.
 Güden-kilise mz. Döğer k.
 Ilgun-viranı mz., kırk-pınar k.
 İğdecik mz., Olucak k.
 İne-beyi mz. Karaca-hisar k.
 İnehan mz.
 Kamer Hacı mz., a-viran k.
 Kara-ağaç mz. Gügüm k.
 Kara-dere mz.
 Kara-dere mz., Karca-hisar k.
 Karakul mz., diğer ismi Karaoğullıyın mz.
 Kınık mz., Kırk-pınar k.
 Kışlak-ı Ahmed mz., Kırk pınar k.
 Kışlak-ı Manastır mz., Kırk pınar k.
 Kızılca-viran mz. Çaltı k.
 Kilisecik mz. Bedir Bey k.
 Koparan mz., Osman k.
 Körpe mz. Timur-kal'a k.
 Kulı Fakih mz., Döğer k.
 Kumaşi mz., Abnak (?) k.
 Küleflü mz., Göle-gömen k.
 Küplü-viran mz., Kiçi-başlu k.
 Müsellem Kara Selman mz.,
 Kanlıcı k.
 Müsellem Karaca mz., İki(?) k.
 Müsellem Kutlu mez., iki(?) k.
 Müsellem Kutlu-oğlu mz., diğer ismi Davulcu-öyüğü mz.
 Müsellem Timurhan mz., Göle gömen k.
 Müsellem Veli mz., Göle-gömen k.
 Müsellem yağmur mz., Gölegömen k.
 Oda-ferraş-öyüğü mz.
 Oturak-yolu-oğlu(?) mz., Karaca-viran k.
 Oyuklu mz, Kırk-pınar k.
 Pır-derbendi mz.
 Salak-viranı mz.
 Sancak mz.
 Satı mz.
 Sultan mz.
 Süle mz. Karaca Mesud k.
 Yeşh oğul-beyi mz., Olucak k.
 Şihne mz.
 Şimâullah(?) mz., Kızılca-hisar k.
 Tatar Ahmed mz., Döğer k.
 Tatar süleyman mz., Alice oğlu k.
 Turum mz., Turum k.
 Ulu-viran mz., Olucak k.
 Umurca mz.
 Umur-oğlu mz., Aşağı dandırı k.
 Yarık-viran mz., İki(?) k.
 Yörük-öyük (Boy-öyük) mz.
 Yusuf mz., diğer ismi Sarhan mz.
 Yuva-yı delük (Bögrü-delük) mz.
 Yürür-viran mz., Olucak k.

ULU SİNCANLU NAHİYESİ

Ulu Sincanlu Nahiyesi

Köyleri

Akça-hisar k.
 Akça-pınar k.
 Ak-viran k.
 Bal Mahmud k.
 Başlar k.
 Bayat k.
 Bazlamç k.
 Bolca k., Sincanlu k.
 Boyalu k.
 Çat-öyük k.
 Çay-hisar k.
 Çobanlu k.
 Çoban-özü k.
 Derecik k.
 Düz-ağaç k.
 Farsak k.
 Gedikli k.
 Göynük-viran k.
 Gözler k., Sincanlu n.
 Güney k.
 Hacı Paşa k.
 Halil k.
 Hasan k., Sincanlu n.
 ilbulak k.
 Hızır Hacı k.
 İpek k.
 Karaca-viran k.
 Kara-viran k.
 Kaya-dibi k.

Kılıç arslan k.
 Kılıç k.
 Kınalu k.
 Kızılca k.
 Kırka k., Sincanlu n.
 Kumarı k.
 Küçük-öyük k.
 Mihâ'il k.
 Oğlakçı k.
 Oğuz ks.
 Öğrecek k.
 Öğrütcek (-i diğer) k.
 Paşa k.
 Saraycık k.
 Seydi k.
 Sifir k.
 Susuz k.
 Sülmen k.
 Taysı k.
 Tazlar k.
 Todurga k.
 Ulu-bük k.
 Ulu-öyük k.
 Yinice k.
 Yontman (?) k.

Ulu Sincanlu Nahiyesi

Mezra'aları

Dinlendik mz.
 Elvan mz., Hacı Paşa k.
 Ilıca mz., Kara-viran k.

İlicek mz.
 Kapan-deresi mz.
 Karaca-viran mz.
 Kara-kuyu mz., Göynük-
 viran k.
 Kışlacık mz., Paşa k.
 Koz-divanı mz., Oğuk k.
 Koz viran mz., Kılıç k.
 Kurca-öyük mz., Oğuz k.
 Mahmud-oğlu mz., Paşa k.
 Ömr-çukuru mz.
 Topuklu-göl mz.

KIÇI SİNCANLU

NAHİYESİ

Kiçi Sincanlu Nahiyesi

Köyleri

Derecik k.
 Kızıl-ağıl k.
 Kozağcılar k.
 Mahmarı k.
 Nuh k.
 Sarban-hisarı k.